

KISANTAL TAMÁS

A „gonosz banalitása” és a „tekintélynek való engedelmesség”

A náciizmus és az Eichmann-per hatástörténete az 1960-as évek Amerikájában

1959 december végén mutatták be a New York-i Broadway egyik színházában Saul Levitt *The Andersonville Trial* (szó szerinti fordításban: Az andersonville-i per) című darabját. A dráma összesen 179 előadást ért meg, és bár alapvetően sikeres volt és jó kritikákat kapott, a következő év júniusában levették a műsorról – legalábbis itt, ugyanis hamarosan New Yorkban és Amerika-szerte több városban, valamint számos európai országban is bemutatták. A színdarab egy híres pert dolgozott fel az amerikai történelemből, Henry Wirz kapitány ügyét, aki a polgárháborúban a déli oldalon harcolva 1864 és 1865 között az andersonville-i hadifogolytábor parancsnokaként a vádirat szerint felelőssé tehető az ottani embertelen körülményekért, illetve, ebből adódóan, tízezernél is több fogvatartott haláláért. A tárgyalótermi drámában két nézőpont és morálfelfogás feszül egymásnak: a Wirz által képviselt mentalitás, amely a katona legfőbb kötelességét a parancsoknak való engedelmségben látja, és ez szerinte még az egyén erkölcsi ítéleteit is felülírhatja; valamint a főügyész, Chipman alezredes álláspontja, aki szerint a természettől adott morális törvények egyértelműen magasabb rendűek a katonai irányelveknél, és amennyiben a feljebbvalók rendeletei ellentmondanak ezeknek, akkor az egyetlen legitim erkölcsi magatartás marad: a parancsmegtagadás. A némiképp tézisdráma-jellegű alkotásban Wirz figurája eleve bukásra ítéltetett, hiszen a győztes északiak állítják bíróság elé, és bár a tárgyi bizonyítékok, tanúvallomások alapján kétséges, hogy el-

ítélnék-e (mivel egyetlen konkrét gyilkosságot sem sikerül rábizonyítani), végül a dráma csúcspontján maga is a tanúk padjára ül, ahol aztán az elkeseredett vitában összeroppan Chipman vádjaival és érveivel szemben.

Habár Levitt darabja általános morális kérdésekre épül, szabadság és engedelmesség, valamint az etika és a hatalom viszonyának problémakörét feszegeti, keletkezését és befogadását nagyban meghatározta történeti kontextusa – ám ez nem az amerikai polgárháborút jelentette, hanem egy időben sokkal közelebbi eseménysorozatot: a holokausztot, valamint a nürnbergi pert. Maga a szerző a második világháború végén a *Yank* magazin haditudósítójaként több koncentrációs tábor felszabadításánál is jelen volt, az ohrdrufi lágerben látott szörnyűségekről például cikket is írt.¹ Emellett a korabeli kritika meglehetősen egyértelmű analógiát látott a náci rémtettekkel, valamint a nürnbergi perrel – némiképp a szerző rosszállásától kísérve, aki egy interjúban leszögezte, hogy nem ért egyet a darabban szereplő történelmi szituáció és a nürnbergi per között összefüggést látó értelmezésekkel.² (Egyébként az andersonville-i fogolytábor témáját akkoriban több történelmi és irodalmi szöveg is feldolgozta, amelyekben az egykori déli büntetőtelep történetét egyértelműen a közelmúlt atrocitásainak – és főleg a holokausztnak – a fényében jelenítették meg.)³ A színdarab későbbi recepcióját azonban már nemcsak és nem is elsősorban ezek a közelmúltbeli analógiák határozták meg, hanem egy pár évvel későbbi esemény, illetve annak nagyszabású hatástörténete: természetesen az Eichmann-perről van szó. Az Eichmann-ügy keltette szenzáció és az azt körülvevő kulturális diskurzus pél-

¹ Sgt. Saul LEVITT: Ohrdruf Camp. *Yank*, 1945. May 18, 4. Forrás: <http://www.oldmagazinearticles.com/american-Jews-killed-by-nazis-pdf> (Letöltve: 2021. 10. 20.).

² Idézi Benjamin G. CLOYD: *Haunted by Atrocity. Civil War Prisons in American Memory*. Louisiana State University Press, Baton Rouge, 2010. 140.

³ A legjelentősebb talán MacKinlay Kantor *Andersonville* című Pulitzer-díjas regénye (1955), amelynek szerzője katonaként jelen volt egy koncentrációs tábor felszabadulásánál (Buchenwaldban). Vö. Benjamin G. CLOYD: I. m. 132.; a korabeli történelmi feldolgozások világháborús, illetve Nürnberg-analógiáival kapcsolatban: Uo. 129.

dául nagy valószínűséggel Levitt drámájának viszonylag gyors magyar megjelenésére is hatott: a *Nagyvilágban* már 1961-ben közölték *Parancsra tettem* címmel,⁴ három évvel később pedig két színpadi bemutató is készült belőle – januárban a Rádiószínház játszotta (és ezzel gyakorlatilag országos publicitást kapott), a következő hónapban pedig a Thália Színház tűzte műsorra. A darab hazai recepciójában szinte folyamatosan előkerült az Eichmann-analógia, kiemelve, hogy a közelmúltban lejátszódott per egészen más visszfényben tünteti fel a dráma történetét és a „parancsoknak való vak engedelmesség” problémáját, amelyet a kor egyik legfőbb kérdéseként láttak és láttattak.⁵

Eichmann figurájának és a „parancsra tettem”-mentalitás kérdéskörének összekapcsolódása nem tekinthető kezdetől fogva evidensnek, habár több kortárs jelenség is erősítette. Kifejezetten az Eichmann-perre időzítették például Stanley Kramer *Ítélet Nürnbergben* (*Judgement at Nuremberg*, amerikai bemutató: 1961. december 24.)⁶ című filmjét, amely a nürnbergi persorozat egyik kevésbé ismert, kisebb eseményét, a német bírók elleni eljárást dolgozta fel, és egyik fő kérdése megegyezik Levittével: az ország törvényeinek való megfelelés, valamint a belső, „örök” erkölcsi parancs diktátuma közötti feszültség. E filmben a Spencer Tracy által alakított amerikai főbíró és az egyik vádlott, az egykori (fiktív) főbíró és jogi szakember, Ernst Janning (a Burt Lancaster által játszott figurát több létező történelmi alakból ötvözték) a per során kvázi együtt formálják meg azt a nézetet, amely az „én nem tudtam semmiről”, illetve a „csak

⁴ Saul LEVITT: *Parancsra tettem*. Ford.: FÖLDES Anna és MIHÁLYI Gábor. *Nagyvilág*, 1961/11. 1661–1709.

⁵ Már az egyik fordító, Mihályi Gábor is ebbe a kontextusba pozicionálta bevezetőjében a dráma szövegének hazai tétjét. Vö. MIHÁLYI Gábor: Saul Levitt drámája elé. *Nagyvilág*, 1961/11. 1660. A Thália-változat egyik kritikusa, Ungvári Tamás némi filológiai hányavetiségről tanúskodva egyenesen az Eichmann-perre nevezte meg a mű legfőbb inspirációjaként. (UNGVÁRI Tamás: *Parancsra tettem*. Saul Levitt drámája a Thália Színházban. *Magyar Nemzet*, 1964. március 15. 10.); egy interjúban pedig a rendező, Gosztonyi János kifejezett színpadra állítási koncepcióként nevezte meg az Eichmann-üggyel való analógiát (CSÍK István: *Mi legyen más? Mi legyen ugyanaz? Két rendező eszmecseréje a Thália próbáján. Film-Színház-Muzsika*, 1964. február 14. 8.).

⁶ Magyarországon 1966 januárjában mutatták be a filmet.

az országom törvényeit teljesítettem” háború utáni önáltató össznépi hazugsága helyett a múlttal való őszinte szembenézést és a személyes felelősségvállalást hirdeti. A film kétségtelen erényein túl minden bizonnyal a párhuzamosan zajló történelmi eseményeknek, az Eichmann-pernek, illetve sajtóvisszhangjának köszönhetően hatalmas sikert aratott, a következő évben két Oscar-díjat is nyert.⁷

1961-ben, majd fél évvel a nürnbergi bíróperről szóló mozi előtt már maga Eichmann is megjelent a mozivásznon: március 15-én (vagyis alig egy hónappal a per kezdetét megelőzően) került a mozikba az *Operation Eichmann* című film, amelyben Robert G. Springsteen rendező mai szemmel talán szokatlan módon mutatta be az egykori náci figuráját. A film nem túl jelentős alkotás, alapvetően Eichmann argentinai elrablására koncentráló, erősen hollywoodias kémthriller, legfeljebb annyiban lehet érdekes, hogy nagyjából érzékelteti, hogy mennyire kevésbé ismerték a per előtt az egykori német tisztet, és milyen képet közvetített róla a tömegmédiá. A film első harmadában láthatjuk Eichmann háborús ténykedését, illetve ennek egy eltorzított, erősen fikcionalizált verzióját: Eichmann sztereotipikus „náci gonosz”, aki „önként, kéjjel öl”, fanatikus zsidógyűlöleténél pedig legfeljebb kapzsisága és hatalommániája nagyobb. (Az egyik jelenet például bemutatja, hogy Auschwitzban ő maga is tanúja és kezdeményezője zsidó foglyok elgázolásának, később pedig saját kézzel gyilkol meg egy engedelmeskedni nem akaró német tisztet).⁸ Nem ennyire sarkos, de szintén meglehetősen koncepciózus Quentin Reynolds amerikai haditudósító és két izraeli kollégája ekkoriban megjelent életrajzának, a *Minister of Death*nek (A halál szol-

⁷ Igaz, csak a legjobb férfi színész és a legjobb adoptált forgatókönyv díját.

⁸ A filmről bővebben lásd James JORDAN: *From Nuremberg to Hollywood. The Holocaust and the Courtroom in American Fictive Film*. Vallentine Mitchell, Portland, Or., 2015. 103–106. Érdekesség, hogy Eichmann figuráját az a Werner Klemperer alakította, aki az *Ítélet Nürnbergben* című filmben a vádlottak közül az egyetlen valóban fanatikus náci, Emil Hahnt játszotta (a két figura erőteljesen hasonlított, mindketten a „sztereotipikus, gonosz németet” testesítették meg). A dolog pikantériája egyébként, hogy maga Klemperer, a színész zsidó származású volt, méghozzá a náci megszállás elől Amerikába emigráló világhírű karmester, Otto Klemperer fia.

gálója) az ábrázolásmódja is. A könyv olyan figuraként mutatja be Eichmant, aki gyermekkorától fogva külön, magának való, „életidegen” személyiség, és már egészen fiatalon kiütözik megátalkodott zsidógyűlölete. Felvillant például egy állítólagos botrányos esetet Eichmann kamaszkorából, amikor néhány iskola-társával együtt bántalmazott egy zsidó kisfiút, majd némiképp koncepciózusan így zárja le a történetet: „húsz évvel később ez a zsidó fiú koncentrációs táborban végezte, méghozzá ugyanannak az embernek a parancsára, aki ilyen nyomorúságossá tette az életét”.⁹

A konkrét per azonban egyáltalán nem kedvezett az ilyesfajta Eichmann-képnek, hiszen a jelentős médiatörténeti eseménnyé váló közvetítések során a nagyközönség számára gyorsan bebizonyosodott, hogy Adolf Eichmann egyáltalán nem volt efféle „fanatikus, szadista náci”, de még különösebben karizmatikus figura sem. Bizonyos feljegyzések szerint ez már a tárgyalás elejétől fogva zavart okozott. Simon Wiesenthal például felvetette, hogy Eichmannnak SS-egyenruhában kellene megjelennie a vádlottak padján, ezzel is utalva korábbi tekintélyére – pontosabban az uniformis keltette szimbolikus hatásnak kellett volna felülírnia a szürke öltönyös, korosodó, kopasz öregúr jellegtelen karakterét. Továbbá Wiesenthal azt is javasolta, hogy az összes áldozat nevében egyenként, azaz hatmilliószor kérdezzék meg a procedura során Eichmant, hogy bűnösnek tartja-e magát. Természetesen mindkét indítványt elutasították, így a vádlottat egyik látványos külső szimbólummal (az SS-tiszt, illetve a hatmillió ártatlan ember haláláért személyes felelősséget vállaló gonosztevő szerepével) sem sikerült felruházni.¹⁰

Az alábbi tanulmány alapvetően két kérdésre koncentrált. Az egyik, hogy az 1960-as évektől miként váltak központivá a „parancsra tettem”-mentalitás etikai dilemmái, illetve a felsőbb tekintélynek való engedelmesség kérdésköre mennyiben kapcsolódott össze az Eichmann-per hatásával. A másik, ezzel ösz-

⁹ Quentin REYNOLDS–Ephraim KATZ–Zwy ALDOUBY: *Minister of Death. The Adolf Eichmann Story*. The Viking Press, New York, 1960. 62.

¹⁰ Alan LEVY: *Nazi Hunter. The Wiesenthal File*. Robinson, London, 2006. 156–157.

szefüggő problémakör pedig az, hogy vajon az Eichmann-ügy tekinthető-e olyan hatású eseménynek, amely önmagában meghatározta és átformálta az engedelmség témájáról folyó közbeszédet. Amellett fogok érvelni és példákat hozni, hogy sokkal összetettebb jelenségről van szó, az Eichmann-per közvetett hatástörténete pedig az esemény önmagában vett jelentőségén túl több tényező együttes eredményének tekinthető. Vagyis *nem* arról beszélhetünk, hogy Adolf Eichmann tárgyalása, illetve főleg Hannah Arendt könyve (és a „gonosz banalitásának” ott bevezetett fogalma)¹¹ olyan paradigmát hozott volna létre, amely meghatározta az engedelmségről, a gonosz természetéről, a náciizmusról, illetve az ezekkel rokon témákról alkotott gondolkodást, hanem inkább több történelmi és kulturális jelenség *együttes* hatása révén tematizálódott a problémakör, amely aztán az idők során (akár már rövid távon, néhány éven belül is) különféle újabb analogikus jelentésszintű dimenziókat kapott. Tanulmányom elsődleges tétje tehát nem az Eichmann-per közvetlen politikai, kulturális hatásának vizsgálata, nem is a tárgyalással kapcsolatos legfontosabb eszmetörténeti és morálfilozófiai mű, Arendt híres munkájának történeti kritikája,¹² és nem is az arendti gondolatvilág alapos, szövegközeli elemzése.¹³ Helyette azt a kulturális közeget és hatásösszefüggést kívánom górcső alá venni, amely egyrészt lehetővé tette, hogy a „banális gonosz”, az „íróasztalgyilkos” és más hasonló fogalmak kerüljenek előtérbe, másrészt pe-

¹¹ Hannah ARENDT: *Eichmann Jeruzsálemben. Tudósítás a gonosz banalításáról*. Osiris Kiadó, Budapest, 2000.

¹² Ehhez lásd például Deborah Lipstadt és David Cesarani könyveit. Míg az előbbi a pert elemezve mutat rá Arendt történelmi tévedéseire és egyoldalúságaira, utóbbi Eichmann életrajzán keresztül kívánja cáfolni a körülötte (a szerző szerint elsősorban Arendt könyvének köszönhetően) kialakult értelmezést. Deborah LIPSTADT: *The Eichmann Trial*. Random House, New York, 2011; David CESARANI: *Becoming Eichmann: Rethinking the Life, Crimes, and Trial of a „Desk Murderer”*. Da Capo Press, Rayleigh, 2006.

¹³ KAPOSÍ DÁVID *Hannah Arendt mítosza* című konferencia-előadásában a filozófusnő könyve szoros olvasásán keresztül igyekezett bebizonyítani, hogy Arendt Eichmann-képe messze nem azonos a később (többek között Cesarani által is megcáfolni kívánt) neki tulajdonított Eichmann-értelmezéssel. Elhangzott *Az Eichmann-per hatvan év távlatából* című műhely-konferencián 2021. szeptember 9-én.

dig amelyen keresztül különböző kortárs, valamint – közeli és távolabbi – múltbeli események e terminusok használatán keresztül egymás analógiáivá válhattak. Vagyis a tanulmány részint az Eichmann-per, de leginkább a „parancsra tettem”-mentalitás és a tekintélyeknek való engedelmesség jelenségeinek *használat-történetét* kívánja áttekinteni. Utóbbi fogalmon azt a folyamatot értem, ahogy különféle tézisek, történelmi jelenségek és/vagy kulturális nézőpontok más diskurzusokba, közegekbe átkerülve átalakulnak, és az adott kulturális és/vagy politikai regiszter saját perspektívájából értelmezi, és saját nyelvhasználata, céljai szerint formálja át az eredetit. A használat-történet nem egyenlő a fogalom-történeti megközelítéssel, mivel a jelentésváltozások mellett a konkrét felhasználásokra, társadalmi gyakorlatokra és tételre is hangsúlyt helyez.¹⁴

Stanley Milgram engedelmességkísérletei

A tanulmány elején említett Saul Levitt-dráma recepciójára a későbbiekben még visszatérek, most azonban egy olyan szálát szeretnék alaposabban elemezni, amely nagy mértékben meghatározta az Eichmann-per szélesebb recepcióját – és, amint azt szövegem vége felé látni fogjuk, a „*Parancsra tettem*” befogadására is visszahatott. Az amerikai szociálpszichológus, Stanley Milgram engedelmességgel kapcsolatos híres vizsgálatáról van szó. A kísérlet meglehetősen közismert, sokan a 20. század egyik legnagyobb hatású pszichológiai kísérletsorozatának tartják, így körülményeit és lefolyását az alábbiakban csak vázlatosan ismertetem. A kutatás több előkészítő fázist követően 1961 nyarán vette kezdetét a Yale Egyetem egyik laboratóriumában, ahová New Haven lakosai közül újsághirdetés útján toboroztak önkénteseket. A jelentkezők nem túl nagy, de a korban tisztességes számú 4 és fél dolláros díjazásért vállalták, hogy részt vesznek

¹⁴ A használat-történet irodalomtörténeti szempontú vizsgálatával kapcsolatban lásd TAKÁTS József: A használat-történet. In: KISANTAL Tamás et al. (szerk.): *Thomka-symposion. Ünnepi kötet Thomka Beáta köszöntésére*. Kalligram Kiadó, Pozsony, 2009. 398–406.

egy, a memória működését és a tanulási folyamatokat vizsgáló kísérletben. Az esemény során az alanyok egy szürke köpenyt viselő kísérletvezető instrukciói nyomán egy másik résztvevővel (valójában beépített emberrel, akit elvileg sorsolással választottak ki – miközben persze manipulálták az eredményt) kellett különböző szópárokat memorizáltatnia, majd a szópár egyik tagját visszaolvasva ellenőriznie, hogy partnere helyesen emlékszik-e a másik tagra. Amennyiben a „tanuló” hibázott, a kísérleti alanyok egy előtte lévő berendezés segítségével áramütést kellett mérnie a társára. A (természetesen hamis) sokkoló szerkezeten 15 voltonként lehetett feljebb lépkedni, a gombokat pedig négyesével osztották be az „enyhe áramütés”-től az utolsó előtti egységig, a „veszélyes: súlyos áramütés”-ig terjedő skálán, amelyen túl volt egy utolsó beosztás, amely két további billentyűt tartalmazott. Ezek fölé csak annyit írtak: „xxx”.¹⁵ Előzetesen a legtöbben igen nagy ellenállási arányra számítottak. Milgram a kísérlet előtt több csoportban – felsőbb éves egyetemi hallgatók, gyakorló pszichológusok között – is közvélemény-kutatást végzett, akik általában mindössze 1–2%-ra tippelték az engedelmeskedők arányát.¹⁶ Azonban, mint ismeretes, igen meglepő eredmény született: az alanyok 65%-a mutatott tökéletes engedelmességet, és akár a maximumig, azaz 450 voltos áramütésig is elmentek.

Milgram többször és többféleképpen elvégezte a kísérletet, hogy minél pontosabb következtetéseket vonhasson le. Kiderült például, hogy a résztvevők neme alig, vagy egyáltalán nem befolyásolta magatartásukat, míg a társadalmi helyzet jóval erőteljesebben összefüggött az engedelmességre való hajlammal, ahogy az is, hogy közeli kontaktusban álltak-e a „tanítandó és sokkolandó” alanyal, vagy izolálva tartották őket egymástól (azaz például közvetlenül látták-e az illetőt, vagy csak hallották a reakcióit). Természetesen utóbbi esetben jóval nagyobb volt az engedelmeskedési hajlandóság. Nem akarom mindezeket részletesen bemutatni, mivel tanulmányom célja nem Milgram kísér-

¹⁵ Stanley MILGRAM: *Obedience to Authority*. Tavishock, London, 1974. 14–20.

¹⁶ Thomas BLASS: *The Man Who Shocked the World. The Life and Legacy of Stanley Milgram*. Basic Books, New York, 2009. 95.

letének aprólékos elemzése,¹⁷ hanem kulturális pozicionálása és az Eichmann-perrel való kapcsolódások vizsgálata. A kísérletről szóló első, 1963-as szakpublikáció és az 1974-es összefoglaló monográfia, az *Obedience to Authority* (A tekintélynek való engedelmesség) között a szerző többször változtatta, bővítette kutatásait, magyarázatában pedig némi eltolódás figyelhető meg az 1960-as évek szociokulturális jellegű perspektívájától a későbbi, a társadalmi összefüggések mellett biológiai, evolúciós szempontokat is hangsúlyozó szemléletmódig.¹⁸ Valami azonban szinte végig következetes maradt: Milgram cikkei, illetve könyve bevezetőiben az emberi engedelmesség kérdéskörét kivétel nélkül történelmi-kulturális példákkal vezette be, ezekben pedig kiemelt szerepet játszott a náciizmus, a holokauszt és nagyon gyakran Eichmann figurája is. A témáról írt első, *Behavioral Study of Obedience* (Az engedelmesség behaviorista megközelítése) című szövegének bevezető bekezdéseiben Milgram még nem említi ugyan Eichmann, de egyértelműen kijelenti, hogy az

[...] engedelmesség mint a viselkedést meghatározó legfőbb tényező manapság különösen fontos problémának számít. Ezt jól mutatja, hogy 1933 és 1945 között ártatlanok millióit mészárolták le parancsra. Gázkamrákat építettek, a haláltáborokat örök felügyelték, és olyan hatékonysággal teljesítették a napi kvótákat, mintha csak valamilyen gépesített gyárakban dolgoztak volna. Meglehet, egyetlen ember agyából pattantak ki ezek az embertelen politikai elvek, de csak rengeteg, a parancsoknak engedelmeskedő személy hathatós közreműködésével lehetett ilyen hatékonyan végrehajtani azokat.¹⁹

Ezután William Shirerre hivatkozva utal a Harmadik Birodalom alattvalóinak engedelmességére, majd a témát filozófiai perspektívából vizsgáló szövegeket (többek között Adorno és munkatársai *A tekintélyelvű személyiség* című munkáját, valamint

¹⁷ Maga Milgram alaposan bemutatja könyvében. Vö. Stanley MILGRAM: I. m. 32–122.

¹⁸ Kirsten FERMAGICH: *American Dreams and Nazi Nightmares. Early Holocaust Consciousness and Liberal America 1957–1965*. Brandeis University Press, Waltham, Ma., 2006. 90–91.

¹⁹ Stanley MILGRAM: *Behavioral Study of Obedience. Journal of Abnormal and Social Psychology*. 1963/4. 371. – Itt és a későbbiekben: a szerző fordítása.

Hannah Arendt egy 1958-as, a tekintély politikaelméletéről szóló esszéjét) citálva vázolja fel a szerinte releváns történelmi és bölcséleti hátteret, majd bemutatja a kísérletet, és levon néhány általánosabb következtetést. Mint több kutató is rámutatott, Milgram egyrészt határozottan el akart szakadni az Adorno-féle kutatócsoport által képviselt személyiségcentrikus tekintélykonceptiótól (továbbá a módszertanukkal sem értett egyet), másrészt, Shirer hatására, saját engedelmségről szóló kísérleteit eredetileg egy, a német és az amerikai nép közötti összehasonlító kutatás részeként tervezte elvégezni.²⁰ A laboratóriumi vizsgálatok során azonban az engedelmség problémája gyorsan univerzalizálódott, hiszen kiderült, hogy az „átlagos” amerikai állampolgárok többségére is igencsak jellemző a tekintélyelvűség. Amint azt egy, a kísérletet szponzoráló Nemzeti Tudományos Alaphoz (National Science Foundation, NSF) írt 1961-es levélben meglehetősen sarkosan megfogalmazta: „egyszer azon töprengtem, hogy vajon egy gonosz kormány találna-e az Egyesült Államok egész területén annyi elfajzott erkölcsű egyént, akik egy olyan típusú országos haláltáborrendszert működtetnének, mint ami Németországban volt. Most már kezdem azt hinni, hogy akár New Havenből is összeszedhető lenne a teljes létszám”.²¹

Habár Milgram tanulmányaiban és későbbi könyvében folyamatosan hangsúlyozta saját kísérletei és a náci Németország világa között feszülő kontextuális különbségeket (például a náci antiszemitizmust, valamint a goebbelsi propaganda szerepét), ám *analógiaként* folyamatosan felhasználta a Harmadik Birodalom és a holokauszt példáit. Ehhez kiváló apropót kínált az Eichmann-per, a hajdani náci tiszt széles körben ismertté válása, valamint Hannah Arendt cikksorozata, illetve könyve. Habár a legelső, 1963-as cikkben Milgram még nem említette Eichmann nevét, később állandó hivatkozási pontként szolgált

²⁰ Az előbbihez lásd Kirsten FERMAGICH: I. m. 96–97., valamint Stephen GIBSON et al: Just Following Orders? The Rhetorical Invocation of „Obedience” in Stanley Milgram’s Post-Experiment Interviews. *European Journal of Social Psychology*, 2018/5. 587. <https://doi.org/10.1002/ejsp.2351>; az utóbbihoz: Kirsten FERMAGICH: I. m. 87–88.

²¹ Idézi uo. 88.

számára. Különös módon egyébként először nem is a kísérleti alanyokkal, hanem önreflexív módon magával a kutatást végrehajtókkal kapcsolatban fogalmazta meg az analógiát: egy tanítványához és munkatársához, Alan Elmshez írt levélben panaszkodott, hogy eddig kevés önkéntes jelentkezett a hirdetésre, majd még több résztvevő toborzására szólította fel diákját. Ennek kapcsán megjegyezte, hogy „[e]z a kutatás nagyon fontos gyakorlati része, és el kell ismernem, az ön helyzete némi hasonlóságot mutat Eichmann úr egykori pozíciójával, ön azonban legalább helyesen tudja értelmezni, hogy mi a célja ennek a napi kvótának”.²² A másik oldalon is előkerült az analógia, az egyik résztvevő például így kommentálta a vizsgálatot és eredményét: „Iszonyú következményei vannak egy ilyesfajta kísérletnek, [...] az egyik barátom egyenesen azt kérdezte tőlem: »Nem valami ilyesmit tett Eichmann is?«” Egy másik alany pedig így vallott: „A feleségem azt mondta: »Akár Eichmann-nak is hívhatod magad.«”²³

A Milgram-kísérletről szóló sajtóbeszámolók többször is összekötötték az engedelmesség problematikáját a nácizmussal és/vagy Eichmann személyével. „Vajon mi is a nácik követői lennénk?” – tette fel szövegének címében a szónoki kérdést 1964-ben a *Science Digest* cikkírója, két évvel később a *Pageant* magazin pedig ezzel a főcímmel ismertette a kísérletet: „Talán ön is elvégezné Eichmann munkáját.”²⁴ Maga Milgram sem riadt vissza ezektől az analógiáktól, személyes anyagai közt fennmaradtak például a leendő könyvhöz készített fülszöveg- és reklámszlogen-vázlatai, amelyekben meglehetősen hatásvadász módon próbálta hirdetni kutatásait. „Vajon a szomszédja is potenciális Eichmann? Ez a briliáns és ellentmondásos könyv rámutat az igazságra” – olvasható az egyikben, amelyet hasonló hangnemmű variációk követtek: „Hol van Adolph [sic!] Eichmann? Nézzen csak a tükörbe, barátom!”; „Olvassa el ezt a könyvet, és nem kell

²² Idézi Thomas BLASS: I. m. 99.

²³ Idézi Gina PERRY: *Behind the Shock Machine. The Untold Story of the Notorious Milgram Psychology Experiments*. The New Press, New York, 2013. 110–111.

²⁴ Thomas BLASS: I. m. 159.

Eichmannra változtatnia a nevét”; „Ha Eichmann olvasta volna ezt a könyvet, nem lett volna belőle Eichmann”; „Pszichológus vagyok, és a segítségére van szükségem. Vegye meg ezt a könyvet! Engedelmeskedjen ennek az egyetlen parancsnak, és akkor egyszer s mindenkorra megszabadul minden tekintélyelvűségtől!”²⁵

Arendt *The New Yorker*-beli cikksorozata és a szöveg könyv-változata is szemmel láthatóan hatott Milgramre. Már 1963-ban egy, a *Commentary* című folyóirathoz írott levelében bátorította a szerkesztőséget, hogy használják fel kutatásait az *Eichmann Jeruzsálemben* kötetről írandó cikkükhöz.²⁶ 1967-es *The Compulsion to Do Evil* (A gonosztettek elfogadása) című cikkében egyértelműen összekapcsolta saját kutatását Arendt „gonosz banalitása” fogalmával,²⁷ az 1974-es könyv első fejezetében pedig már a korábbi cikkek elméleti apparátusát felhasználva előbb a náciizmus rémtetteit említi, majd igen rövid és vázlatos filozófiai, kultúrtörténeti kitérőt tesz Platónt, az *Antigoné* morális dilemmáját, valamint Hobbest citálva, hogy ezek után röviden felvázolja kísérlete lényegét. Az ismertetés után így összegzi a vizsgálatok tanulságát:

Könnyen magyarázhatnánk a történeteket azzal, hogy szörnyetgekek, a társadalom peremén élő szadisták azok az emberek, akik a legsúlyosabb áramütésig is elmentek. Ez a vélekedés azonban igencsak megkérdőjelezhető, hiszen a résztvevők mintegy kétharmada az „engedelmes” alanyok kategóriájába tartozott, munkás-, vezetői vagy értelmiségi réteghez sorolható átlagemberek. Mi több, mindez erőteljesen emlékeztet Hannah Arendt *Eichmann Jeruzsálemben* című 1963-as könyvében kifejtett kérdéskörre. Arendt szerint a vád képviselői alapvetően hibásan igyekeztek Eichmann-t valamiféle szadista szörnyetegként lefesteni, mivel sokkal inkább emlékeztetett egy íróasztalánál ülő, munkáját végző lélektelen hivatalnokra. E nézőpontja miatt sokan gúnyolták, sőt rágalmazták Arendtet, mivel valahogy úgy érezték, az Eichmann által elkövetett szörnyűségek csakis egy brutális, eltorzult, szadista személyiségből, a megtettesült gonoszból származhattak. Miután kísérletünkben láthattuk, ahogy

²⁵ Idézi Gina PERRY: I. m. 255.

²⁶ Kirsten FERMAGICH: I. m. 93.

²⁷ Stanley MILGRAM: *The Compulsion to Do Evil. Patterns of Prejudice*, 1967/6.

több száz átlagember engedelmeskedik a tekintélynek, arra kell következtetnem, hogy Arendtnek a gonosz banalitásáról szóló elmélete sokkal közelebb áll az igazsághoz, mint amennyire elképzelni mernénk. Az áldozatot áramütéssel büntető átlagember nem valamilyen sajátos, agresszív beállítódás miatt, hanem pusztán kötelességérzetből teszi meg a dolgot, mivel a kísérlet alanyként ezt tartja feladatának.²⁸

Habár Milgram kísérletei nagy vitákat kavartak (hiszen néhez volt megemészteni az emberiségre nézve finoman szólva nem túl hízelgő eredményeket, másrészt élésen bírálták a vizsgálatok etikátlanságát), hamarosan a kortárs szociálpszichológia megkezdhetetlen sarokkövévé, valamint (az 1970-es évek elején Philip Zimbardo által végzett stanfordi börtönkísérlettel együtt) a nagyközönség körében talán legismertebb és legnagyobb szenzációt keltő kutatássá váltak. Nemcsak Milgramnál kapcsolódtak hozzá a holokauszt- és Eichmann-analógiák, hanem a későbbi szociálpszichológiai tanulmányoknál is. Mint maga a szerző is megjegyezte, már egykori mestere, a híres szociálpszichológus Gordon W. Allport is „Eichmann-kísérletnek” nevezte el Milgram vizsgálatait, mivel az alanyok helyzete szerinte is erőteljesen emlékeztetett a náci bürokrata pozíciójára.²⁹ Egy 1990-es évek közepén publikált esszé ötven közelmúltbeli, Milgramról és a kísérletről szóló társadalomlélektani munkát vizsgálva rámutatott, hogy ezekből negyvenháromban történik utalás a náci Németországra, tizenkilencben pedig Eichmann neve is említésre kerül.³⁰ Ha nem is ugyanekkora arányban, de a holokauszttal foglalkozó történettudományos vagy más jellegű munkák is gyakran használták (és használják) fel Milgram téziseit – hol Arendtével összekapcsolva, hol pedig attól függetlenül. A két talán legismertebb Zygmund Baumann 1989-es *A modernitás és a holokauszt (Modernity and the Holocaust)* című szociológiai munkája, valamint Christopher R. Browning 1992-es történetírói klasszikusa, az *Átlagemberek (Ordinary Men)*. Bauman egy egész fejezetet szentel Milgramnak,

²⁸ Stanley MILGRAM: *Obedience to Authority*. I. m. 5–6.

²⁹ Uo. 178.

³⁰ Arthur G. MILLER: Construction of the Obedience Experiments: A Focus upon Domains of Relevance. *Journal of Social Issues*, 1995/3. 39.

erősen kiemelve az elmélet társas aspektusát, és összekapcsolva saját holokausztmagyarázatával és modernitáskritikájával. Baumannál nem elsősorban az egyén tekintélyelvűségére és engedelmességre való hajlamára esik a hangsúly, hanem a kísérlet azon elemeire, ahol az alany és a kínzandó személy távolsága megnőtt, a résztvevő pedig legfeljebb afféle „csavarnak” érezte magát a gépezetben. Ilyenkor voltak leginkább hajlamosak az engedelmességre és a legmagasabb áramütéseket jelentő gombok megnyomására. Vagyis a szociológus elméletében (és modernitáskritikájában) Milgram kísérletei a modernitás – holokausztot is lehetővé tévő – bürokratikus mechanizmusának modelljeként funkcionálnak, olyan társadalmi mikromechanizmus szemléltetőjeként, ahol az egyéni tevékenység csak a teljes rendszer egészében kap szerepet, és a kegyetlenség sokkal inkább a társadalmi interakciók, mint az egyedi karakterjegyek függvénye. Mint a szerző leszögezi, Milgramnál „az engedelmesség a társadalmi kapcsolatokban rejlik. Amilyen mértékben racionalizálódni és válni technikai jellegűvé ezek, olyan mértékben nő az embertelenség társadalmi előállítására való képesség és hatékonyság”.³¹ Bauman valamelyest a saját holokausztértelmezéséhez igazítja a kísérletek eredményeit, ugyanis Milgram a társadalmi dimenzió hangsúlyozása mellett egyfajta evolúciós karaktert is látott az engedelmességben, mivel a túlélés egyik legfőbb jegye a csoport-hierarchia létrehozása és a különféle egyedek behódolási stratégiáinak kialakítása.³²

Browning könyve a németekből álló 101-es tartalékos rendőrszázalaj józefóvi mészárlásait vizsgálva a zárófejezetben hívja segítségül Milgram elméletét az „átlagemberek” viselkedésének magyarázatára. Egyfelől a szerző hangsúlyozza, hogy alapvetően hiba volna a józefóvi mészárlást olyan „radikális Milgram-kísérletként” értelmezni, ahol nem laboratóriumi körülmények

³¹ Zygmunt BAUMAN: *A modernitás és a holokauszt*. Ford.: GRESKOVITS Endre. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 2001. 217.

³² Vö. Stanley MILGRAM: *Obedience to Authority*. I. m. 123–125. Emellett kétségtelen, hogy Milgram is alapvetően inkább a társadalmi dimenzióra helyezi a hangsúlyt, valahogy úgy képzelve ezt el, mint a nyelvelsajátítást: evolúciósan mindannyiunkban megvan a potenciál, ám egy adott társadalmi milió nélkül nem leszünk képesek beszélő egyedekké válni.

közt, hanem a történelmi valóságban játszódott le a tekintélynek való behódolás, és az ebből adódó rémtettek sorozata, mivel a lengyelországi mészárlás egyik eleme sem állítható pontosan párhuzamba a szociálpszichológiai vizsgálatokkal. Mindezzel együtt azonban Browning szerint Milgram mégis segíthet a 101-es zászlóalj embereinek megértésében: akár az általános mintázatok (elsősorban felsőbb tekintélynek való engedelmesség) párhuzama, akár a további kutatásra buzdító egyedi tényezők (az ideológia lehetséges szerepe, amelyet Milgram is hangsúlyoz ugyan, de saját esetében nem vizsgál; vagy a csoportszellem funkciója) terén.³³

E két – talán legismertebb – példa azt hivatott illusztrálni, hogy Milgram elmélete a későbbiekben ha nem is általánosan, de jelentősen integrálódott a holokauszttal foglalkozók kutatásaiba. Peter Novick a holokauszt amerikai recepcióját és értelmezéstörténetét vizsgáló monográfiájában egyenesen azt állítja, hogy az 1960-as évektől az Arendt-féle Eichmann-figura egyértelműen összemósódott Milgram kísérleti alanyaival, együtt alkotva meg a „parancsra tettem”-mentalitás prototípusát, és vált számos társadalmi jelenség magyarázóelvévé.³⁴ Véleményem szerint azonban az engedelmességparadigma széles körű hatás-történetének megértéséhez azt is alaposabban meg kell vizsgálnunk, hogy Arendt művén és az Eichmann-peren kívül milyen egyéb kulturális-kontextuális tényezők hatottak Milgramre, valamint a kísérlet híressé válásával milyen egyéb értelmezési rétegek kapcsolódtak hozzá. Mindez azért is kiemelten fontos, mert elsöre egyáltalán nem egyértelmű, hogy miért hangsúlyozta maga Milgram, és miért fogadta el a nagyközönség, hogy saját kísérletei, bármennyire eltérő időben és történelmi kontextusban zajlottak, mint Eichmann tevékenysége, illetve a holokauszt elkövetőinek rémtettei, mégis összekapcsolhatók ezekkel, és egyfajta univerzális (vagy legalábbis a 20. századi nyugati emberre alapvetően érvényes) viselkedési mintát mutathatnak fel.

³³ Christopher R. BROWNING: *Átlagemberek. A 101-es tartalékos rendőrzászlóalj és a végső megoldás Lengyelországban*. Ford.: SZEKERES Gábor. K. u. K. Kiadó, Budapest, 2019. 148–158.

³⁴ Peter NOVICK: *The Holocaust in American Life*. Houghton Mifflin Company, Boston–New York, 1999. 137.

Vagy, továbbmenve, miért lehetséges, hogy Arendt tézisének egy meglehetősen leegyszerűsített (nagyjából a modern állampolgár kisserősége, vak parancskövetését hangsúlyozó) értelmezése ilyen könnyedén egybemosódhatott a Milgram-kísérlettel, és együttesen válhattak sokak számára egyrészt a náciizmus és a holokauszt magyarázóelvévé, másrészt állandó analógiás forrásává, illetve miért bontakozott ki egy, a gonosz banalitásával és az engedelmes állampolgár figurájával kapcsolatos egyetemes értelmezési mintázat?

Az „engedelmes állampolgár” kérdésköre a holokausztól Vietnámgig – és vissza

Számos Milgrammel foglalkozó kutató hangsúlyozta a pszichológus személyes háttérének, zsidó származásának fontosságát, amely egyértelműen hozzájárult kérdésfeltevéséhez és az engedelmesség kutatásának kibontakozásához. Édesanyja Romániából, édesapja Magyarországról vándorolt ki az első világháború idején, ő pedig már az USA-ban született 1933-ban, ám családi kötődései révén már fiatalon foglalkoztatta az európai zsidóság sorsa. 1946-ban tartott bar micvá beszédében például a fiatalember hangsúlyozta népéhez való kötődését, ugyanebben az évben pedig a háború után Amerikába emigrált holokauszt-túlélő rokonai rövid ideig náluk laktak.³⁵ Egy szövegében maga Milgram is reflektál saját háttérére, kiemelve, hogy laboratóriumi vizsgálataival lényegében „a tudomány nyelvén fejeztem ki a tekintélyelvvel kapcsolatos általánosabb problémakört, vagyis azt, ahogy a második világháború szörnyűségei megérintették nemzedékem számos képviselőjét, főként az olyan zsidó származásúakat, mint amilyen én magam is vagyok. [...]

³⁵ Nestar RUSSELL: *Understanding Willing Participants, Volume 1. Milgram's Obedience Experiments and the Holocaust*. Palgrave Macmillan, London, 2018. 38.

A holokauszt kiváltotta lelki hatás következtében fordultam az engedelmesség kérdése felé, ez formálta meg vizsgálatomat.³⁶

Emellett legalább ennyire fontos lehetett az a kortárs szellemi-kulturális miliő, amelyben az engedelmesség-kísérletek kibontakoztak, és ami befogadásukat is meghatározta. Milgram szocializációját és kutatásainak kontextusát ugyanis nemcsak származása, hanem az 1950-es évek Amerikájának hidegháborús légköre is nagyban befolyásolta. Akár olyan szinten is, hogy mint több tudománytörténész is hangsúlyozta, a háború utáni amerikai pszichológia története mélyen összefüggött a korszak politikájával és hadi-védelmi projektjeivel. Számos kutatást a hadsereg szponzorált, ami persze nem jelentette feltétlenül azt, hogy ezek egyértelműen hadi célokat szolgáltak, sokszor inkább lehetőséget biztosítottak olyan átfogóbb vizsgálatokra, amelyek hosszú távon honvédelmi előnyökkel is járhattak.³⁷ Milgram kísérleteinek egyik támogatója, a Nemzeti Tudományos Alap nem volt ugyan katonai szervezet, azonban állami intézményként ezekben az években kiemelten támogatta a nemzetbiztonsági és védelmi projekteket. A kutató az alaphoz beadott pályázatában egyáltalán nem említette a holokauszt kérdéskörét, hanem a korszak kulturális és politikai problémáihoz kapcsolta leendő vizsgálatait, hangsúlyozva azok gyakorlati hasznát a nemzetvédelem szempontjából.³⁸ Ez persze önmagában nem feltétlenül jelent semmit, hiszen mindannyian tudjuk, milyen retorikai stratégiákkal kell megírni egy pályázatot, és alapvetően azt kell benne

³⁶ Milgram *The Individual in a Social World* című 1992-es posztumusz tanulmánykötetének egyik szövegét idézi Thomas BLASS: I. m. 62. Érdekes egyébként, hogy Blass, a Milgram-életrajz írója és a tudósról, illetve kísérletéről szóló számos tanulmány szerzője biográfiája elején egy saját életéből vett képpel indítja könyvét: 1944-ben a németek és nyilasok uralma alatt álló Budapesten tizenkét éves zsidó kisfiúként édesanyjával próbálnak átmenni Pestről hamis papírokkal a talán nagyobb biztonságot nyújtó Budára. Mint Blass hangsúlyozza, később pszichológushallgatóként saját holokausztélménye révén kezdett érdeklődni a Milgram-kísérlet iránt (ix-x).

³⁷ Erről bővebben lásd Ellen HERMAN: *The Romance of American Psychology. Political Culture in the Age of Experts*. University of California Press, Berkeley–Los Angeles–London, 1995. 124–152.

³⁸ Vö. Ian NICHOLSON: „Shocking” Masculinity. Stanley Milgram, „Obedience to Authority”, and the „Crisis of Manhood” in Cold War America. *Isis*, 2011/2. 244.

kiemelni, amit a bíráló olvasni szeretne. Ezzel együtt a hidegháborús milió minden bizonnyal hathatott a kutatás orientációjára és kérdésfeltevéseire. Mint többen rámutattak, az 1950-es évek politikai paranoid légköre nemcsak a külső és belső ellenségek folyamatos kereséséről szólt, hanem ekkoriban az individuuum törekénységének és az emberi irányíthatóságnak a kérdései is előtérbe kerültek. Mindez több területen is tematizálódott, például a koreai háború amerikai hadifoglyain végzett „agymosást” vizsgáló kutatásokban. Magát a szót egy amerikai újságíró, Edward Hunter hozta be a köztudatba az 1950-es években megjelent könyveiben, és hamarosan a kommunista ellenség egyik veszélyes módszereként tekintettek rá, amelynek révén képes átformálni és engedelmességre bírni ellenségeit. A téma kezdetben inkább újságírói és politikai szövegekben, illetve a korban népszerű regényekben és filmekben jelent meg, ahol az „agymosás” elsősorban (de nem kizárólag) a távol-keleti kommunista stratégiákhoz kapcsolódott – ezek közül a legismertebb Richard Condor 1959-es regénye, *A mandzsúriai jelölt* (*The Manchurian Candidate*) és annak 1962-es filmadaptációja.³⁹ Ugyanez fejeződött ki a korszakban oly népszerű „paranoid sci-fi” filmekben is, amelyek közül talán a legnagyobb hatású és legsikeresebb a Don Siegel 1956-ban bemutatott filmje, az *Invasion of the Body Snatchers* (Testrablók támadása) című mozi volt, ahol egy földön kívüli organizmus egymás után átalakítja egy amerikai kisváros lakosságát, megfosztva őket egyéniségüktől, és érzelmentes, engedelmes lényekké formálva át az állampolgárokat. A politikai és popkulturális diskurzus mellett a kortárs pszichológiában is vizsgálták a tudatformálás jelenségét, talán a legismertebb Robert Jay Lifton 1953-ban kezdődő projektje, amely egykori, a koreai háború során kínai fogságba került amerikaiakkal, valamint kínai állampolgárokkal készített interjúkon keresztül próbálta megvizsgálni a tudatformálás pszichológiai mechanizmusait. E kutatások eredményeként 1961-ben látott

³⁹ A témáról bővebben David SEED: *The Yellow Peril in the Cold War. Fu Manchu and the Manchurian Candidate*. In: Andrew HAMMOND (ed.): *Cold War Literature. Writing the Global Conflict*. Routledge, London–New York, 2006. 15–30.

napvilágot Lifton könyve *Thought Reform and the Psychology of Totalism: A Study of „Brainwashing” in China* (Gondolati reform és a totalizmus pszichológiája: tanulmány a kínai „agymosásról”) címmel.⁴⁰ A keletről, a Szovjetunióból, illetve Kína felől érkező veszély, az ellenség vélt uniformizáló, kollektivizáló intenciója állandóan visszatérő témának számított, ahogy a hétköznapi emberek közé beszivárgott ellenség, a kommunista szellemnek behódolt áruló figurája is.

E hevenyészett, és mindössze néhány látványos példára koncentrálok kitekintéssel természetesen nem azt akarom sugallni, hogy Milgram kutatása ugyanazon a talajon állt volna és ugyanazt a célt szolgálta volna, mint amit a korábbi évtized hidegháborús művei, illetve vizsgálatai szolgáltak (habár legalábbis sokatmondó, hogy a tudós a fentebb említett NSF-pályázatban konkrétan hivatkozott az észak-koreai amerikai hadifoglyok kínai „átnevelésére”).⁴¹ Inkább amellet szeretnék érvelni, hogy e kérdéskör az *egyik* olyan kulturális forrás lehetett, amely részint a kísérleteket, részben pedig azok befogadását meghatározhatta – ahogy az is valószínű, hogy a nácizmus „engedelmes állampolgáraival”, „íróasztalgyilkosaival” kapcsolatos egyéb tézisekhez is hozzájárulhattak. Pontosabban véleményem szerint inkább arról lehetett szó, hogy ezek a nézőpontok, értelmezések *összekapcsolódtak, egymást gerjesztették*, együttesen alkotva olyan erőteret, amelyből újabb analógiák és értelmezések keletkeztek.

Különösen látványos ez, ha megnézzük a Milgram-kísérlet 1960-as évekbeli, valamint 1970-es évek eleji fogadtatás- és használatstörténetét. Korábban már láttuk, hogy a kísérletekről szóló beszámolók és újságcikkek sokszor igen hatásvadász módon kapcsolták össze a vizsgálatok eredményeit a nácizmussal és a holokauszttal, valamint Eichmann alakjával – és láttuk, hogy maga Milgram is hangsúlyozta ezen analógiák relevanciáját. A kí-

⁴⁰ Érdekes és talán nem véletlen egybeesés, hogy az „agymosás” és a gondolatformálás témájától a későbbiekben Lifton a holokauszt kérdésköréig és a jól ismert *Názi orvosok (Nazi Doctors, 1986)* című könyvig is eljut. Szellemi pályaképéről lásd Robert Jay LIFTON: *Witness to an Extreme Century: A Memoir*. Free Press, New York, 2010; valamint korai pályafutásáról és gondolkodástörténeti hátteréről: Kirsten FERMAIGICH: I. m. 124–158.

⁴¹ Ian NICHOLSON: I. m. 244–245.

sérlettel kapcsolatban azonban hamarosan más történelmi párhuzamok is felmerültek, méghozzá javarészt a kortárs közegből. 1965-ben például a *Muhammad Speaks* elnevezésű afroamerikai újság (a korszak egyik legjelentősebb, feketéknek szóló polgárjogi periodikája) egyik számában rövid beszámoló olvasható Milgram vizsgálatairól *Could Nazi-Germ in U. S. Whites Bring About Gas Chamber „Solution”?* (Vajon az amerikai fehér embereket is rávehetné a nácizmus vírusa, hogy a gázkamra „megoldásához” forduljanak?) címmel. A szöveg melletti illusztráció is legalább ilyen látványos hatáskeltésre törekszik: a grafikán egy hatalmas épület előtt csikos rabruhás afroamerikai férfiak állnak sorba, és fekete uniformist viselő, fegyveres katonák őrzik őket. Hogy teljesen egyértelmű legyen, kik a katonák, az építmény mögött füstölő kémény található, bejáratánál pedig amerikai zászló feszül. A cikk egy korabeli esettel, három afroamerikai polgárjogi harcos megölésével indít, majd már a második bekezdésben felvázolja a szövegen végigvonuló fő analógiát. „Fontos emlékeztetni rá – írja a szerző –, hogy bizonyos szempontból az amerikaiak lényegében ugyanúgy járnak el, ahogy a zsidógyilkosságok kezdetén a német polgárok tették. Hagyták megtörténni, semmilyen hathatós lépést sem téve, hogy egyszer s mindenkorra véget vessenek neki.” Ezt követően Adorno és munkatársai *A tekintélyelvű személyiség* című monográfiájára hivatkozva párhuzamot von a német és az amerikai személyiségtípus között, kijelentve: „a feketék szempontjából ez azt jelenti, hogy a fehér állampolgárok, miközben valódi technikai csodák létrehozására is képesek, olyan primitív pusztító cselekedetektől sem riadnak vissza, mint amiket a feketék ellen évtizedek óta elkövetnek”.⁴² Ezután a holokauszt létrejöttének és az átlagemberek tétlenségének magyarázati lehetőségével kapcsolatban tér rá Milgram kísérletére. Pontosabban,

⁴² Ossie SYKES: *Could Nazi-Germ in U. S. Whites Bring About Gas Chamber „Solution”?* *Muhammad Speaks*, 9 September 1965. 9. Az írás valójában egy hosszabb szövegből, Ossie Sykes a radikális *Liberator* magazinban megjelent cikkéből közöl részleteket – az eredeti változat címe még erősebb: *Would or Could White America Carry Out a Broad Extermination Plan Against Negroes as Nazi Germany Did Against the Jews?* (A fehér Amerika véghez vinne-e, illetve véghez tudna-e vinni egy, a náci német zsidómegsemmisítéshez hasonló átfogó akciót a feketék ellen?)

mielőtt a vizsgálatot ismertetné, Milgramhez hasonlóan a cikk szerzője is számos példát hoz az engedelmesség miatt elkövetett atrocitásokra, ám ő nem a német, hanem az amerikai történelemből: a 19. századi indiánmészárlásokat, az őslakók rezervátumokba kényszerítését (amelyeket „halálmeneteknek”, illetve „koncentrációs táboroknak” nevez),⁴³ majd ezt követően mutatja be a pszichológiai kísérlet fő elemeit. Bár konkrétan nem említi, de a szöveg retorikájából egyértelműen kiérződik, hogy a kísérleti alanyok (akárcsak a kutatás vezetői) *mindannyian fehér emberek* voltak. Ez egyébként nem teljesen igaz, az 1963-as szövegében Milgram ezzel a kérdéssel nem foglalkozik, 1974-es könyvében azonban konkrétan említi egy fekete gyári munkást (fűrógépkészlőt), aki részt vett a kísérletben.⁴⁴ A *Muhammad Speaks* cikkének végén a szerző nem von le általános következtetéseket, mégis teljesen nyilvánvaló a konklúzió: Milgram kísérletei és a történelmi példák egyaránt azt bizonyítják, hogy az amerikai fehérek ugyanolyan tekintélyelvűen működnek, mint a németek.

Az 1960-as évek polgárjogi mozgalmai, illetve az afro-amerikaiak hátrányos megkülönböztetésével és a rabszolgasággal foglalkozó diskurzusok viszonylag szórványosan ugyan, de felhasználtak holokausztanalógiákat. Például a történész Stanley M. Elkins 1959-ben jelentette meg *Slavery: A Problem in American Institutional and Intellectual Life* (Rabszolgaság: az amerikai intézményi és intellektuális élet problémája) című könyvét, amelynek második fejezetében Bruno Bettelheim psi-

⁴³ Uo. 16.

⁴⁴ Stanley MILGRAM: *Obedience to Authority*. I. m. 49. Omer Bartov egy szövegében amellel érvel, hogy Milgram könyvének a kísérletben részt vevő alanyokat és viselkedésüket elemző fejezete jól mutatja, hogy maga a pszichológus nem volt mentes némi előítéletességtől. Mint a szerző kifejti, Milgram, bár alapvetően a kísérlet körülményeinek megváltoztatásához rendelt különböző viselkedésmintákat (a szenvedő konkrét látványa vagy izolációja stb.), közben példáiból az látszik, mintha az engedelmesség javarészt a kevésbé iskolázott, kétkezi munkás, déli származású, míg a parancsmegtagadás inkább az értelmiségi, protestáns, közép- vagy felsőosztálybeli alanyokra jellemző. Bartov szerint ezért is problémás a Milgram-kísérletet a holokauszt magyarázóelvévé tenni, hiszen a német elkövetők közül sokan épp az utóbbi társadalmi rétegekhez tartoztak. Vö. Omer BARTOV: *Germany's Wars and the Holocaust. Disputed Histories*. Cornell University Press, Ithaca–London, 2003. 185–189.

chológiai kutatásai alapján párhuzamot vont a koncentrációs táborok egykori rabjainak az elnyomásra adott infantilizálódó és a elnyomóikkal szemben kialakuló különös függőséget felmutató viselkedése, valamint az egykori rabszolgák pszichikai magatartása között. Vagyis a történész nem az „engedelmes parancsteljesítő elkövető”, hanem az „engedelmes parancsteljesítő áldozat” oldalát vizsgálta, különösebb fenntartások nélkül összekapcsolva a két alapvetően eltérő történelmi szituációt. Elkins könyve az 1960-as évek derekára egyre népszerűbb lett – köszönhetően annak, hogy a korszak polgárjogi mozgalmak a rabszolgaság témáját is előtérbe helyezték –, és mind szélesebb körű recepciót gerjesztett, és, ahogy az egyik elemző rámutatott, a legtöbben érdemi kritika nélkül fogadták el és használták fel a mai perspektívából meglehetősen történetietlen rávetítésnek tűnő „koncentrációs táborlakó–rabszolga”-megfeleltetést.⁴⁵

Több példát is lehetne még felhozni a holokauszt, valamint az afroamerikai lakosság múlt- és jelenbeli helyzetének összekapcsolására, amelybe olykor még a véletlen is besegített. Például 1965. március 7-én tűzte műsorra az ABC tévétársaság (vagyis az USA három legfontosabb hálózatának egyike) az *Ítélet Nürnbergben* című filmet (emlékszünk még, néhány évvel korábban a Stanley Kramer rendezte mozi bemutatójának az Eichmann-per keltett nagy publicitást). A film sugárzását azonban megszakították, hogy élőben közvetítsenek valamit, ami akkor még fontosabbnak tűnt: ezen a napon két afroamerikai polgárjogi harcos, John Lewis és Hosea Williams vezetésével demonstráló felvonulás indult az alabamai Selmából Montgomery városába, ám még Selmában, az egyik hídnál a karhatalom feltartóztatta, majd könnygázzal, gumibotokkal szétoszlatta a tömeget. A „véres vasárnap” néven elhíresült esemény e véletlen folytán sok tévénéző számára összekapcsolódhatott a holokauszttal, ahogy a film fő kérdésköre – felelőssé tehető-e az országa törvényeit érvényesítő bíró az embertelen törvények ne-

⁴⁵ Vö. Kirsten FERMGICH: I. m. 24–57.

vében elkövetett atrocitásokért – könnyen alkalmazhatóvá vált az akkor látott eseményekre is.⁴⁶

Természetesen nemcsak a feketejogi mozgalmak kapcsolódhattak össze a holokausztanalógiákkal és/vagy Milgram téziseivel, hanem, talán még erőteljesebben, a korabeli béketüntetések és civil ellenállás is. Például számos 1960-as évekbeli polgárjogi, békeaktivista vagy feminista személy kérte Milgram segítségét, hogy megerősítse a saját kutatásai és az adott mozgalom küzdelmei közötti összefüggést.⁴⁷ Fontos, hogy (amint azt sok teoretikus bírálatként kiemeli) Milgram vizsgálatai során alapvetően mindig a tesztekben többségben szereplő engedelmeskedőkre helyezte a hangsúlyt, és a kétségtelenül kisebb, de nem elenyésző (egy-harmados) arányban megmutatkozó ellenállásra, parancsmegtagadásra jóval kevésbé koncentrált. A különböző társadalmi mozgalmak azonban munkássága felvilágosító jellegét emelték ki, mivel véleményük szerint a kísérletek eredményeinek tudatosítása segíthet a reflexívebb magatartás és az ellenállóbb attitűd kialakításában. Mindez az 1960-as évek derekától még erőteljesebb tételt bírt, hiszen az USA egy olyan háborúba bonyolódott bele Vietnámmal, amely minden addiginál nagyobb publicitást kapott, és sokkal erőteljesebben megkérdőjeleződött annak politikai-morális legitimitása. Különösen azután, hogy kitudódott a Mý Lai-i incidens, 1970-ben pedig sor került a mézszárlással kapcsolatos bírósági tárgyalásra, William Calley ezredes perére.

Mint ismert, a Mý Lai-i atrocitásra 1968. március 16-án került sor (maga az elnevezés nem egy településre, hanem egy falucsoportra utal), amikor amerikai katonák több száz civil áldozatot mézszárláltak le. Az áldozatok pontos számáról megoszlanak a vélemények, a – felerészt gyermekekből, fiatalokból álló – halottak 360 és 500 fő közt lehettek. Az esemény hadászati, stratégiai célt nem szolgált, pusztá tömegmészárlásnak tekinthető. Nem sokkal később vizsgálatot indítottak, ám Mý Lai akkor vált hírhedtté,

⁴⁶ Lásd például a Wexler Oral History Project egyik interjút, amelynek alanya visszaemlékszik a tévéeseményre: <https://www.yiddishbookcenter.org/collections/oral-histories/excerpts/woh-ex-0001485/bloody-sunday-selma-and-judgment-nuremberg> (Letöltve: 2021. 11. 03.).

⁴⁷ Kirsten FERMGICH: I. m. 110–111.

amikor a katonai fényképészként jelen lévő Ronald Haerberle átadta fotóit a hatóságoknak, majd a *Life* magazinnak, amely 1969. december 5-i számában több oldalon tudósított a vérengzésről, és bemutatta az azóta már ikonikussá vált felvételeket: a nők és gyermekek úton heverő holttesteinek, az égő házak, a haláluk előtt néhány másodperccel rémülten síró öregasszonyok és kisgyerekek képeit. Mý Lai gyorsan a vietnámi háború értelmetlen pusztításának színekdochéjává vált, afféle kortárs Auschwitzcá. Nem sokkal később, 1970-ben vette kezdetét az események fő vádlottjának, William Calley hadnagynak nagy publicitást kapó tárgyalása, amelyben életfogytiglanra ítélték, ám később büntetését jelentősen mérsékeltek, és már az 1970-es évek közepén szabadult. Calley és védői a tárgyaláson a „szokásos” taktikához folyamodtak, hangsúlyozva, hogy a katona parancsra cselekedett, és csak a háború kontextusában lehet megítélni tetteit.⁴⁸

Nem csoda, hogy az esettel kapcsolatban hamar megjelentek a holokauszt- és nácianalógiák, sőt William Calley alakját náci vezetőkkel is összekapcsolták – például az *Esquire* magazin egyik számának címlapjával kapcsolatban érkeztek felháborodott olvasói levelek, amelyek az amerikai katona ábrázolását egykori náci fotókhoz hasonlították.⁴⁹ A Mý Lai-i mézárálás a populáris kultúrában is megjelent, korabeli protest songok témája lett, amelyek olykor szintén a náciizmus emlékezetét mozgósították (ezek közül a legdirektebb a folkénekes Pete Seeger *Last Train to Nuremberg* című dala, amelynek szövegében a nürnbergi tárgyalásra menő vonaton ott ül Calley, valamint felettesei, sőt maga Nixon elnök is). Mi több, az Eichmann-összehasonlítás is megfigyelhető. A neves író, William Styron 1971-es *The New York Times*-beli cikkében így írt a vádlottak padján ülő katonáról:

[...] legfőbb figyelmünk Calley-re irányul. Banális, satnya szellemű és testű, születésétől fogva híján minden intelligenciának, áporodott, zord agyát még véletlenül sem érinti a bölcsesség –

⁴⁸ A mézárálás és utóélete összefoglalóját lásd például Howard JONES: *My Lai. Vietnam, 1968, and the Descent into Darkness*. Oxford University Press, New York, 2017.

⁴⁹ Uo. 258. Az ominózus címlapon Calley katonai uniformisban ázsiai gyerekek között áll széles mosollyal.

nem ő az első senki, akit a történelem egy nagy pillanata pingált oda, így egyszerre testesíti meg ezt a pillanatot és segít meghatározni azt. Gondoljunk csak Eichmannra! Erőltetett és képtelen dolog szinte bármiben is összevetni Amerikát a Hitler-féle Németországgal, ám itt mégis helyénvalónak tűnik az analógia. Mindketten, a náci hivatalnok és a faragatlan amerikai tiszt azzal próbálták kimagyarázni elképesztő tetteiket, hogy csupán fogaskerekek voltak egy hatalmas gépezetben, csak parancsokat teljesítettek, a valódi bűn másokat terhel. Avas hétköznapióságukban végső soron mindketten sokkal drámaibb módon szimbolizálják történelmi pillanatukat, mint tündöklő vezetőik.⁵⁰

Mint látható, Styron nemcsak Eichmann személyével állította párhuzamba Calley-t, hanem az Arendt-féle (pontosabban a filozófusnő beszámolójából a köztudatba átszűrődő) Eichmannképpel is: mindketten banális, jelentéktelen figurák, akik önálló gondolatok és vélemény híján pusztán saját korszakuknak a megtestesítői, illetve a parancsoknak való vak engedelmesség reprezentánsai.

Bizonyára nem véletlen, hogy a tanulmányom elején említett Saul Levitt-dráma is újra a közfigyelembe került, ezúttal talán még erőteljesebben, mint bemutatója idején. Tévéfilm készült ugyanis belőle, az eredetiben is szereplő, ám azóta világhírűvé lett George C. Scott rendezésében, William Shatnerrel a főszerepben (aki akkoriban már jó nevű színésznek számított, bár valódi sikereit később aratta). A műsort a PBS közszolgálati csatorna mutatta be, az ekkor debütáló *Hollywood Television Theatre* nyitódarabjaként 1970 májusában (tehát fél évvel a Calley-per kezdete előtt), majd a következő év februárjában megismételték. A műsor nagy sikert aratott, a következő évben három Emmy-díjjal is jutalmazták. A recepcióban természetesen megjelent a drámában ábrázolt történelmi és morális probléma analógiáinak kérdése, valamint az, hogy mennyire feleltethető meg a korabeli eseményekkel, a Mý Lai-i mészárlással, illetve Wirz hadnagy és William Calley alakjának hasonlatossága is. Maga a tévéváltozat

⁵⁰ William STYRON: The Court-Martial of Lt. Calley. *The New York Times*, 1971. September 12. Forrás: <https://www.nytimes.com/1971/09/12/archives/the-court-martial-of-lt-calley-by-richard-hammer-drawings-by-howard.html> (Letöltve: 2021. 11. 03.).

producere, Lewis Freedman is hangsúlyozta az összefüggést a bemutatót megelőzően:

Tíz évvel ezelőtt Saul Levitt írt egy történelmi drámát *Parancsra tettem* címmel az amerikai történelem száz évvel korábbi valódi eseményéről, amelyet sikerrel játszottak a Broadway-n. Akkoriban kiérettünk bizonyos kortárs felhangokat a drámából, Nürnbergre és a nem sokkal később megkezdődő Eichmann-per eseményeire emlékeztetett. A történetnek azonban konkrétan legfeljebb történelemként volt hozzánk köze, hiszen a polgárháborúról, pontosabban egy közvetlenül a háború után lejátszódott perről szól. A vádlottat, Henry Wirzet a hírhedt andersonville-i tábor parancsnokaként mintegy 15 ezer ember haláláért vonták felelősségre. Amennyiben bűnösnek bizonyul, felakasztják. Manapság azonban hihetetlenül aktuális a színdarab. A múlt hónapban, a próbákon a szereplők folyton azt kérdezték, hozzátettünk-e valamit a szöveghez, változtattunk-e az alaphelyzeten. Az az igazság, hogy semmit sem változtattunk, semmit nem tettünk hozzá a Hollywood Television Theatre-feldolgozáshoz. Pontosan így írta meg 1959-ben Saul Levitt, a darab nagy része pedig a száz évvel korábbi per jegyzőkönyvéből származik. [...] Amikor a Wirzet alakító Richard Baseheart felkiált, hogy a szökni próbáló foglyok patkányok voltak, és a vádat képviselő William Shatner szerint a kijelentés egyértelműen bizonyítja Wirz embertelenségét, hirtelen mintha Dél-Ázsiában lennénk, idegen, különös elenségek között. A legfontosabb azonban az, hogy mire épül a védelem. Wirz kapitány újra és újra kijelenti, hogy ő csupán parancsot teljesített, nem volt más lehetősége, hiszen, ha nem engedelmeskedik, árulás miatt agyonlőtték volna. Miközben megindultan hallgatjuk, fülünkbe csenghetnek a mai hírek. A dráma nemcsak a konföderáció tisztjéről szól, hanem saját hadseregünk egyik tisztjéről, valamint a mostani egyetemistákról és önmagunkról is, ahogy manapság ezekkel a morális dilemmákkal szembesülünk.⁵¹

Freeman érvelése és a filmváltozat interpretációja azonban összetettebb, mint első pillantásra látszik. Mondandóját ugyanis nem csupán az Andersonville–Mý Lai-párhuzamra építette, hanem egy olyan értelmezésre is, ahol tulajdonképpen inkább az

⁵¹ Lewis FREEDMAN: How Far Is Andersonville From Vietnam? *The New York Times*, 1970. May 17. Forrás: <https://www.nytimes.com/1970/05/17/archives/how-far-is-andersonville-from-vietnam.html> (Letöltve: 2021. 11. 04.).

a fő kérdés, hogy Wirz felelőssé tehető-e a rendszerért, amelyhez akaratan kívül tartozik, miért őt vádolják az embertelen parancsokért. A bemutatót eleve a perhez akarták időzíteni, eredetileg ugyanis május 18-ára tűzték ki a tárgyalást, ám ezt augusztusra, majd novemberre halasztották. Vagyis a *Parancsra tettem* amerikai televíziós adaptációja a Calley-per előtt egyrészt az amerikai katona bűnbak szerepére kérdezett rá, másrészt pedig a háborús gépezet egészének felelősségét is felvetette. Ez utóbbi tíz évvel korábban, a Broadway-bemutató kapcsán még nem tematizálódott, az akkori kritikák jó része egyértelműen Wirz bűnösségét hangsúlyozta. A déli államokban egyébként tiltakoztak is Levitt drámája miatt, mivel megbélyegzőnek érezték a saját szerepükre nézve. Mindez akkor is érthető, ha még az Eichmann-per előtti visszavetítő értelmezésre gondolunk, vagyis az Andersonville-tárgyalást a nürnbergi perrel állítjuk párhuzamba, illetve az ott történeteket a náciizmus allegóriájaként értelmezzük. Magyarul 1959–1960-ban Levitt drámája arról szólt, hogy az egyénnek igenis szembe kell tudnia szállni az immorális parancsokkal, vonatkozzon ez a polgárháborús helyzetre vagy a világháborús szituációra. Mindez később, az Eichmann-per fényében némiképp megváltozott, árnyalódott, az 1970-es, Mý Lai utáni szituáció pedig ismét újraértelmezte, hiszen Freedman (és a rendező, Scott) intenciója szerint már jóval kevésbé az egyén, hanem a parancsokat adó fensőbb gépezet felelősségére kérdezett rá.⁵²

Visszatérve Milgramre, és egyúttal összefoglalva történetünket: amikor 1974-ben végre megjelent a kutatásokat összegző monográfia, az *Obedience to Authority*, már majdnem másfél évtized telt el a kezdeti vizsgálatokhoz képest, így némiképp más kulturális közegbe érkezett, mint ahonnan elindult. Ám a könyv jelentősen kibővült történeti, kulturális példái azt az integratív, univerzalizáló szemléletet erősítették, amely később is meghatározta a kísérletek felhasználását. A kötet bevezető fejezetében a korábban már említettek (Antigoné, Hobbes, Eichmann) ki-

⁵² Az 1970-es adaptáció kontextusáról, recepciójáról és a producer intenciójáról bővebben lásd David KIERAN: *Forever Vietnam. How a Divisive War Changed American Public Memory*. University of Massachusetts Press, Amherst-Boston, 2014. 25–31.

vül még Stanley Kubrick 1964-es *Dr. Strangelove* című atomháborús szatírája, valamint a vietnámi háború bombázópilótái szerepelnek. Előbbi példa a „csavar a gépezetben”-mentalitást, utóbbi pedig a „nemes cél” érdekében elkövetett amorális tettek gyakorlatát hivatott szemléltetni.⁵³

A kötet végén, az *Epilógusban* a szerző hangsúlyozza, hogy bár a kísérletek ihlető forrásául a náci Németországban történtek szolgáltak, ahogy a vizsgálatok mutatják, nem feltétlenül a tekintélyelvű társadalom vagy attitűdrendszer, hanem maga a tekintély jelensége befolyásolja az egyén viselkedését. Ezt alátámasztandó olyan példákat vonultat fel az amerikai történelemből, amelyek többsége az olvasónak már ismerős lehet.

„A feketék millióinak átszállítása és rabszolgasorban tartása – írja –, az amerikai indián népesség elpusztítása, a japán származású amerikaiak internálása, a vietnámi civilek elleni napalmhasználat olyan látványos jelenségek, amelyek mind-mind egy demokratikus ország tekintélyéből fakadtak, az emberek pedig az elvárt engedelmességgel reagáltak rájuk. [...] Mindig megdöbönt, amikor az ország valamelyik részén egyetemi előadást tartok az engedelmességgel kapcsolatos vizsgálataimról, fiatal emberek szájtátva hallgatják az alanyok viselkedését, aztán leszögezik, hogy ők sohasem tennének ilyesmit, majd pár hónappal később bevonulnak a hadseregbe, és büntudat nélkül követnek el sokkal súlyosabb tetteket.”⁵⁴

Az érvelést követően egy külön alfejezetet szentel a vietnámi háborúnak, először azt a folyamatot mutatva be, amelynek során szerinte létrejön az „engedelmes katona” (először kiszakítják az illetőt saját szociális környezetéből, majd a hadsereg izolált rendszerében kap kiképzést, ahol a „magasabb célról” szóló ideológiai nevelésben részesítik, a harctéren való túléléshez magáévá teszi a lojalitás és az engedelmesség magatartását, valamint egy zárt, autoritásokra épülő rendszerbe integrálódik), majd hosszan idézi egy, a *The New York Timesban* megjelent szemtanúi beszámolót a Mý Lai-i mészárlásról, és megjegyzi, hogy az ott történtek és az

⁵³ Stanley MILGRAM: *Obedience to Authority*. I. m. 7., 9.

⁵⁴ Uo. 179–180.

elkövetők motivációi, engedelmességi stratégiái nagyon hasonlóak két másik történelmi eset és az azokat követő bírósági tárgyalások beszámolóihoz. Az egyik az Eichmann-per, a másik pedig egy korábbi eset, amely az 1960-as években még nem szerepelt Milgram példái között: az andersonville-i fogolytáborban történt atrocitások, illetve Wirz kapitány pere.⁵⁵

Összegzés

A fentiekben bemutatott példákkal két, egymással összefüggő tézis mellett szerettem volna érvelni. Az egyik, hogy Stanley Milgram kísérlete, amely később számos holokausztkutató számára alapvető hivatkozási pontként szolgált, több értelemben is korának gyermeke volt. Elsősorban azért, hogy egyik legfőbb ihlető forrásául és kiindulópontjául a náciizmus és a kísérletekkel egy időben zajló Eichmann-per szolgált, ám amint azt láttuk, a hidegháborús hangulat, a kortárs polgárjogi mozgalmak, majd a vietnámi háború eseményei legalább annyira hatottak rá, illetve befolyásolták értelmezését, mint a második világháborús analógiák. Mindez persze a kísérlet széles körű alkalmazhatóságát és társadalmi hatását is alátámaszthatja, azonban véleményem szerint egy másik, specifikusabban a holokauszt értelmezéstörténetével kapcsolatos jelenségre is rávilágít. Bármennyire is vízvonalnak tartják az Eichmann-per az amerikai (és a nyugati) holokausztdiskurzus kibontakozásában, bármekkora történelmi, valamint jog- és médiatörténeti eseménynek számított, közvetlen befogadástörténetét alapvetően más korabeli kulturális tényezőkkel való összjátéka determinálta. Sidra DeKoven Ezrahinak a per 1960-as évekbeli irodalmi hatástörténetével kapcsolatos meglátásai talán szélesebb körben is alkalmazhatóak. A szerző szerint ugyanis részben a pernek, illetve Hannah Arendt munkájának a hatására a korszakban számos, a náci zsidóüldözést ábrázoló mű született, ám e szövegek jelentős hányada nem annyira specifikus történel-

⁵⁵ Uo. 186.

mi eseményként nyúlt a holokauszthoz, inkább egyfajta „pszichológiai lehetőségkomplexumként” kezelte azt. Mint DeKoven Ezrahi leszögezi: „az amerikai szerzők szemmel láthatóan arra használták az Eichmann-per nyújtotta bizonyságokat, hogy ne magát az eseményt ragadják meg, hanem azokat a korszakban megmutatkozó morális lehetőségeket, amelyek hasonló körülmények közt újra csak megismételhetőek”.⁵⁶

Ahogy láttuk, az engedelmesség, a „parancsra tettem”-mentalitás kérdésköre több történelmi és kulturális tényezőnek köszönhetően tematizálódott a korszakban: a náciizmus emlékezete, a totalitárius államok létevel és működésével való szembe-sülés, a hidegháború, a polgárjogi küzdelmek stb. jelenségeinek erőterében bontakozott ki az Eichmann-per hatás- és értelmezéstörténete, amelyeket az Arendt-tézis sikerének, valamint a Milgram-kísérletek szerteágazó karrierjének elemzése során is figyelembe kell vennünk. Ahogy azt is, hogy nemcsak művészeti alkotásokat értelmeztek újra különböző korszakokban, és idomították hozzá jelenkori kontextusukból adódó kérdésfeltevésükhez (amint azt Saul Levitt drámája kapcsán megfigyelhettük), hanem történelmi eseményeket is felhasználhattak saját speciális céljaikra. Eichmann figurájának, valamint Arendt és Milgram téziseinek recepcióján keresztül azt is rögzíthetjük, hogy akkoriban még nem érvényesült a később kiformalódó holokausztdiszkurzus egyediségkonceptiója – hiszen a náciizmus rémtetteit, a holokausztot összekapcsolhatták kortárs eseményekkel, illetve univerzalizálhatták is (ahogy Milgram tulajdonképpen mindkettőt megtette). Sokkal inkább analógiaként funkcionáltak ezek, ám nem valamiféle napjainkban érvényesülő (legalábbis bizonyos területeken szorgalmazott) többirányú emlékezetmodellt generáltak, ahol az egyik esemény emlékezete rálátást nyújt, értelmezési mezőt kínál egy másik atrocitásra,⁵⁷ hiszen itt inkább az

⁵⁶ Sidrah DEKOVEN EZRAHI: *By Words Alone. The Holocaust in Literature*. The University of Chicago Press, Chicago–London, 1980. 206.

⁵⁷ Vö. Michael ROTHBERG: Gázától Varsóig. A többirányú emlékezet felépítése. Ford.: SZÁSZ Anna Lujza és VASPÁL Veronika. In: SZÁSZ Anna Lujza–ZOMBORY Máté (szerk.): *Transznacionális politika és a holokauszt emlékezettörténete*. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Budapest, 2014. 236–260.

összekapcsolások, az eltérő kontextusokból adódó különbségek elhomályosítása, a jelenorientált felhasználás működött. A jeleniség nyilván sokkal több összetevős, és jóval alaposabb vizsgálatot igényel, mint amit e rövid tanulmány keretében elvégezhettem. De talán így is látszanak azok az erővonalak és attitűdök, amelyek mentén véleményem szerint az Eichmann-per amerikai kulturális recepciójának egy szelete kibontakozott.

